

ભજન કવિ: મનુભાઈ ત્રિવેદી 'સરોદ'

પ્રા.ભાવેશ જે. ચાંદેગરા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

એમ.પી.શાહ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, સુરેન્દ્રનગર

સૌરાષ્ટ્ર પંથકના માણવદર ગામના સિદ્ધહસ્ત કવિ મનુભાઈ ત્રિવેદીને મુખ્યત્વે ભજન અને ગઝલનું સ્વરૂપ વધારે ફાવ્યું છે. તેમણે 'સરોદ'ના તખલ્લુસથી ભજનો લખ્યાં અને 'ગાફિલ'ના તખલ્લુસથી ગઝલ રચના કરી. આ બંને સ્વરૂપ ઉપરાંત પણ સોનેટ, ગીત, વાર્તા, રેડિયો નાટક પ્રસંગચિત્રો અને ધર્મચિંતનના પુસ્તકો પણ તેમની સાહિત્યિક શક્તિનો પરિચય કરાવી જાય છે. ભજન કવિ તરીકે જાણીતા 'સરોદે' સાહિત્યિક જીવનનો પ્રારંભ તો ગીત રચના અને સોનેટથી કર્યો હતો. પણ પછીથી તેમને ભજન પ્રત્યેનો એવો તે રંગ લાગ્યો કે સૌ કોઈ તેમને સહજતાથી કહી શકે કે સરોદ એટલે 'ભજન કવિ'.....

તેમણે ભજન રચના લખવાની શરૂઆત કેવી રીતે કરી તેમના વિશે સુરતા કાવ્ય સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે, " મારાં ભજનોની શરૂઆત એક અવતારી પુરુષની અદીઠ પ્રેરણાથી થયેલ છે. એજ અવતારી પુરુષની પ્રગટ કૃપા દ્રષ્ટિથી ભજનો લખતા રહે છે. તેમના ચરણમાં ભગવત ભાવે નમન કરું છું."

'સરોદ' પાસેથી મુખ્યત્વે ઈ.સ.1956 માં 'રામરસ' અને ઈ.સ.1970માં 'સુરતા' નામે બે કાવ્યસંગ્રહ મળે છે. તેમના આ બંને કાવ્ય સંગ્રહમાં ભજન રચના ગ્રંથસ્થ થયેલી છે. 'રામરસ'માં 108 ભજન રચનાઓ છે, જ્યારે 'સુરતા'માં 126 રચનાઓનો સમાવેશ થયેલો છે. સરોદની કેટલીક ઉત્તમ રચનાઓને લઈને ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાએ ઈ.સ. 2004માં 'પવન પગથિયા' નામે સંપાદન પણ આપ્યું છે. 'સરોદ'ના બંને કાવ્યસંગ્રહ મળીને કુલ 297 ભજન રચનાઓ મળે છે. જે ઈંચતા અને ગુણવત્તાની દ્રષ્ટિએ ઉલ્લેખનિય છે અને એટલે જ આપણે તેમને એક ભજન કવિ તરીકે ઓળખિયે છીએ. તેમના કાવ્ય સંગ્રહ 'સુરતા'ની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે,

" સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા ગામને પાદર આવેલા નાના શા મંદિરના ઓટા પર બેસી ખોળામાં રામસાગર લઈ ધીમા સૂરે સૂઝે તેવાં ભજનો ગાતા કોઈ અલ્હડ બાવાનો હું સીધો વારસ છું. તે વારસો જાળવવો ખૂબ કઠણ છે છતાં અણઘટ વાણીમાં જેવાં આવડે તેવા ભજનો ગાઈ મારો રામ રીઝવવા મથું છું."

મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ભક્તિભાવ અને ગુરુ મહિમાનો જે સૂર પ્રગટતો તે જાણે ગાંધીયુગમાં પણ સરોદની કલમે પ્રગટે છે. જેમ પ્રિતમ કહે છે "હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરોનું કામ જો-ને....." એવી જ ભાવના સરોદના કાવ્યમાં પણ જોવા મળે છે. તે ક્યારેક પરમત્ત્વને પામવા માટેની ઊંડી આરત, તાલાવેલીને ધલવલાટને વ્યક્ત કરે છે. તો વળી એ પરમતત્ત્વની ઝાંખી થયાનો આનંદ ઉલટથી ગાય છે. પરમતત્ત્વ પ્રત્યેની અતુટ શ્રદ્ધાના તાર ગૂંથે છે. તેઓ ઈશ્વર પરના પોતાના અધિકારને એ 'દુબળિયાનો દાવો' કહી વ્યક્ત કરે છે. ભવોભવવા સતકર્મોથી મળેલા માનભાવતારનો મહિમા કરે છે અને તેને સાર્થક કરવાની શીખ પણ આપે છે. આત્મા અને પરમાત્મા સાથે જોડાયેલ આંતરિક તારનું સંગીત પણ તેમના ભજનોમાં પ્રતિત

થયા વગર રહેતું નથી. તેમના ભજનોમાં સાચા સંતના લક્ષણો પણ છે, તો વળી એ સાચા સંત સમાગમનો મહિમા કરી ને દુનિયાદારીનો રંગ પણ પ્રગટાવી જાણે છે. ક્યાક આંખે પાટા બાંધીને ફરતા માણસ સામે કટાક્ષ પણ કરી જાણે છે, ક્યારેક તે કોમળ વાણી અને નમ્ર સ્વભાવથી સ્નેહ પણ વહેવડાવે છે. ગુરુ મહિમા પ્રગટાવતા કાવ્યમાં તે કહે છે:

આપ કરાવે ઓળખાણ
એ સાચા શબ્દનાં પરમાણ
ગુરુ મારો ગરવો મેહુલિયો
ચડ્યો મારા ચિત્તને આકાશ
ગુરુ મારો ગરવો મેહુલિયો.
અમને ગુરુ મળ્યા છે ગરવા
એમના શબ્દ ગયા સોંસરવા.”

સરોદના ‘રામરસ’ ભજન કાવ્યસંગ્રહ વિશે અનંતરાય રાવણ તો કહે છે: “ આ ભજનમાંની કવિતા ફેસનિયા ભજન કવિતા નથી પણ અધિકારી જીવની મથતા સાધકની અંતરની સાચી વાણી છે. સંગ્રહના ઘણા ભજનોમાં સીધી બોધકતા છે પણ છેલ્લા કેટલાંક, ભક્તની સાધનાના સાફલ્યની ઘડીને ગાય છે.” તો વળી સ્વામી અનંદે તો સરોદને ‘ખાતાના જીવ’ તરીકે નવાજ્યા અને ‘રામરસ’ કાવ્યનું સહૃદય ભાવન કર્યા પછી કહે છે કે, “અંતરના તાર ઝણઝણાવી મૂકે એવી આરત, અભિવ્યક્તિ ને ભક્તહૃદયની નમ્રતા પડ્યાં છે. એને અડફેડે આવનાર પાવન જ થાય છે ને એના મનનો મેલ ધોવાય.”

તેમના કવિ મિત્ર મકરંદ દવેએ પણ તેમના ભજનો વાંચીને તેમને લખેલા એક પત્રમાં કહ્યું છે કે, “ભજનમાં જે ગાઉં છું તે મારા અનુભવની ભૂમિકા પર મંડાયેલા ભાવો છે. દાવો કરુંતો એટલો જ કે જે ગાઉં છું તેમાં કરામત આવી જતી હોય તો તે અકસ્માત છે, હું ચાહી કરીને લાવતો નથી.....”

સરોદની કવિતામાં ભક્ત અને ભગવાનના પરસ્પર સ્નેહથી જોડાયેલા તારનો સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે અને તેઓ ખૂબ કહે છે નિજાનંદી ભક્તને કશી ચિંતા હોતી નથી જ નથી, પરમ પ્રાપ્તિની ક્ષણનો સુક્ષ્મ આનંદ કંઈક આ રીતે વ્યક્ત થયો છે.

પ્રભુએ પાલખ કરી મારાં પંડમાં રે
હું તો ઘેલો ધૂમુ છું ધમંડમાં રે.....

કવિ સરોદ તેમની ભજન રચનામાં અધ્યાત્મયાત્રા, સાધના અને સર્જકમાં વધારે ઊંચાઈએ પહોંચેલા જણાય છે. તેઓ તો જીવનને સુક્ષ્મ ઝેરણીથી વલોવાતું અનુભવે છે. એમા પણ બન્ને ભજન રચનાની એક-એક પંક્તિ જાણે અનુભવની એરણ પરથી પસાર થઈ સચ્ચાઈને વેગ આપે છે. અને એટલે જ આપણને તેમના તત્ત્વ અને સત્ત્વશિલ ભજનોના દર્શન કરી શકીએ છીએ.

- તિન ગુન કેરા તંબૂર પર ઊંચે ચડાવી નિજ ખૂંટી રે,
ભાઈ ભજન પાવ રસ ધૂંટી
- લગી ભજનની ડોર
મનવા લગી ભજનની ડોર

ઈશ્વરમાં લીન થઈ ગયેલ ભક્ત જેમ પાણીમાં સાકર ઓગળી જાય તેમ કવિ પણ ઈશ્વરમય થઈ ગયા હોય તેમ તે પોતાને 'કીર્તનિયો' કહી ઓળખાવે છે. તે કહે છે ઈશ્વરને વાણીના વેપારથી નહીં પામી શકાય અને એટલે મહારાજની પૂરણ મહેર પ્રાર્થે છે. હરિનો ધરબ્યો ખીલો મરાથી નહીં ખસે એવું તે નિડરતાથી કહી શકે છે. વિભૂની ઓળખ થાય છે ત્યારે તે સંકોચ પણ અનુભવે છે અને કહે છે:

કેમ રે લાવએ સૂરજ ગેહે રે
પરગટીએ એને દીવડીયુંના દેહે,

તો વળી કવિ અખાની જેમ માણસને તીખી વાણીના મીઠા ઓડકારનો પણ અનુભવ કરાવે છે. તે કહે છે:

હાલે શું વાંકો વાંકો રે
તને સૂઝે ન ગજનો આંકો.

કવિને ઈશ્વર સાથે દિવ્ય સ્પર્શ થયો હોય તેવી અનુભૂતિનો રણકો પણ ક્યાંક તેમના ભજનોમાં વાગ્યા કરે છે. અનુભૂતિમાંથી જેમ ફટાકડા ફૂટ્યા રાખે તેમ શબ્દ બ્રહ્મ સ્ફોટ થયા રાખે છે. જેમ મધ્યકાળનો કવિ ભોજા ભગત કહે છે. "મનવા રે ભજનમાં ભળી, આ તો વેળા જાય છે વળી" કાળના ચક્રમાં જીવન ખોવાય જાય તે પહેલા જીવનને ઈશ્વરમયબનાવતી ભોજા ભગત જેવી જ વાણી ઉચ્ચારતા સરોદ કહે છે:

અડપ ચડે એને ઝડપથી ઝડપે
ચડપ ચડે સોઈ જ્ઞાની રે,
અડપ ગુમાવે અજ્ઞાની.....

પ્રથમ નજરે જોતા આપણને તેમની કવિતા મધ્યાકાળની જ્ઞાન માર્ગી કવિતામાં વિહાર કરાવનારી લાગે છે પણ તેમાના ઉંડાણમાં જતા આપણને એ મધ્યાકાળની પરંપરા સાથે સમકાલીન સ્થિત્યાંતરો પણ રજૂ કરે છે.

જોડી કરણની હોય કમાઈ
મેરો ભાઈ
હેડો શબ્દ નીસરે ધાઈ રે હોજી.

તેમના ભજનોમાં માત્ર કોઈ એક વિષયના બિબામાં બંધાયેલા રહ્યા નથી તે ક્યારેક ભગવાન અને ભક્તનો મહિમા પણ કરે છે તો વળી ક્યારેક અવળવાણીનો આસરો લઈને પણ પોતાની વાત જુદી જ રીતે રજૂ કરી જાણી છે. ક્યારેક તેઓ અંતરાત્મામાંથી આવતા અવાજને સાહિત્યિક શબ્દો સાથે અદ્રિતિય ગૂંથણી કરતા પણ જોઈ શકાય છે. કવિનું ભાષા ભંડોળ પણ સમૃદ્ધ છે. તેમને ખુટતા શબ્દોમાં ખાંખાખોળા કરવા પડતા નથી.

સરોદની ભજન કવિ તરીકે કદર કરી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તેમના 'સુરતા' કાવ્ય સંગ્રહ માટે શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કર્યો હતો. તેમની ભજન રચનાઓની વિશેષતા સાથે ક્યાક ક્યાક મર્યાદાઓ પણ જોવા મળે છે. આધુનિક ભાષા અને વિચારો વાળી તેમની રચના ઓછી સંતર્પક બની છે. આ પ્રકારની રચનામાં 'કુદૃપટ્ટીનાં માપ' અને 'પારકું મકાન'નો સમાવેશ થાય છે. બીજી તેમની એક મર્યાદા એ પણ ગણાવી શકાય કે ભજન માટે ઉચિત એવા ઢાળ અને રાગ તેઓ યથાસ્થાને પ્રયોજવામાં ઉણા ઉતર્યા છે. તો વળી ક્યાંક ગદ્યાળી પંક્તિથી જ ચાલાવી લીધું છે. અમુક ભજનમાં મતો બોધ

આપવા જતા ગદ્યકથા જેવી ભજન રચના બની જાય છે. આ પ્રકારની તેમની મર્યાદા હોવા છતાં તેમની કેટલીક રચના ઉત્તમ પુરવાર થઈ છે જે તેને ઉત્તમ ભજન કવિ તરીકે સ્થાન અપાવી જાય છે. આમ 'રામરસ' અને 'સુરતા'ના કવિ મનુભાઈ ત્રિવેદી સરોદ અર્વાચીન સાહિત્યમાં ભજન ક્ષેત્રે કામ કરનાર ગણ્યાગાઠ્યાં કવિઓમાંના એક છે કે જેણે ભજન ક્ષેત્રે આટલું માતબર સર્જન આપ્યું હોય. આજે પણ એક ભજન કવિ તરીકે તો તેમની નોંધ લેવી જ રહી.